

О КОНЦЕПЦИЈАМА ДРЖАВНОГ УРЕЂЕЊА УОЧИ СТВАРАЊА „ПРВЕ“ ЈУГОСЛАВИЈЕ

doi: 10.7251/GPF163838001S

Апстракт

Рад под наведеним насловом најбоље је разумјети као својеврсни прилог потпунијем и објективнијем разумијевању државноправних проблема насталих у вријеме актуелизовања питања државног уређења будуће југословенске заједнице. Тежиште ауторовог рада је на правнотеоријском сагледавању основних концепција државног уређења пројектованих од стране доминантних носилаца српске и хрватске политике, уочи стварања „прве“ Југославије. Аутор, притом, полази од тезе да се различита виђења облика државног уређења – српског (унитаристичког) и хрватског (конфедералистичког) не могу правилно разумјети без извјесног, макар и сажетог, осврта на историјско-политичку позадину истих. Сложени и противрјечни историјски процеси кроз које су јужнословенски народи пролазили, генерисали су и различита идејна наслеђа српске и хрватске политичке мисли. Управо стога су, при покушају уклапања подвојених националних идеологија у шири државноправни оквир југословенске заједнице, осмишљена и очи-

* Ванредни професор на Правном факултету Универзитета у Бањој Луци.

тована концепцијски различита рјешења државног уређења будуће Југославије.

***Кључне ријечи:* државно уређење, унитаризам, федерализам, конфедерализам, реална унија, југословенска држава, српска и хрватска национална идеја.**

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Свеобухватним сагледавањем односа јужнословенских народа, у даљој, али и у ближој прошлости, могло би се закључити да је противрјечност историјских тежњи и циљева, прије свега, српског и хрватског народа, доминантна константа која је обиљежила њихов вишедеценијски живот у оквирима, сад већ бивше, југословенске државе (1918-1991). Један од фактора слабљења те коначног краха заједничке државне заједнице је иразличит став према држави у којој су се 1918. године, стицајем одређених историјског-политичких околности и идеолошких погледа, јужнословенски народи први пут нашли.

Горући проблем, који је почео тињати уочи стварања „прве“ Југославије (да би се, током наредних деценија, распламсао и угасио тек с коначним распадом државе), тицао серазлика у погледима на унутрашње уређење државе. Југословенска држава је тако, и прије него што је створена 1918. године, постала поприште борбе двије националне идеје – српске и хрватске. Њихова супростављеност или међусобна искључивост се, највећим дијелом, манифестовала кроз конфронтацију два државна концепта (модела) - тзв. крфског (унитаристичког) и тзв. женевског („федералистичког“). У позадини се налазио, тешко разрјешив, спор око територијалног разграничења.¹ Прије него што приступимо правнотеоријском сагледавању наведених концепција, неопходно је, ради потпунијег и објек-

¹ Марко Павловић, *Српска правна историја*, (Крагујевац 2005), 638.

тивнијег разумијевања истих, укратко указати на предисторију сукоба националних тежњих и интереса два, у то вријеме најбројнија и национално најоформљенија јужнословенска народа.

Историјски посматрано, један од ријетких истовјетних интереса српског и хрватског народа је отпор туђинској власти којој су вјековима били подређени. Штавише, ни југословенска идеја, проистекла из тог интереса, те формирана својеврсном свијешћу о етничкој сродности јужнословенских народа, није била јединствена, а ни досљедна, премда је имала одређену визију политичког окупљања и уједињавања.² Политичко уједињење које се први пут обликовало у оквиру илирског покрета, није истицано као непосредни циљ, а ни остале политичке идеје никада нису службено формулисане.³ Осим што је допринио конституисању модерне хрватске нације и њене идеологије, чему је заправо и тежио, препородни покрет у Хрватској није произвео шире (јужнословенске) конотације.

Хрватска национална и политичка мисао неће, ни у другој половини 19. вијека, донијети ништа ново по питању јачег формирања и развоја југословенске националне свијести и југословенске државне идеје. Напротив, ексклузивни хрватски национализам, базиран на идеји хрватског државног права, развија национално искључив, великохрватски концепт, с циљем ослобађања хрватске националне идеје од било каквог страног утицаја, српског или, пак, аустријског, односно угарског. Познат по крилатици „ни под Беч, ни под Пешту, него за слободну самосталну Хрватску“, А. Старчевић се сматра творцем идеје о потпуно независној хрватској држави у

² Вид. шире: Драгослав Јанковић, „Напомене о предисторији стварања југословенске државе“, *Анали Правног факултета у Београду*, 4/1961, 497-506.

³ Ходимир Сиротковић и Лујо Маргетић, *Повијест државе и права народа СФРЈ*, (Загреб 1988), 140; Хрвоје Матковић, *Повијест Југославије-хрватски поглед*, (Загреб 1998), 17.

којој само Хрвати имају статус политичког народа. У том смислу је праваштво било изразито антисрпски покрет.⁴

Најновија научна истраживања настоје указати да је у основама читаве хрватске политике у другој половини 19. и почетком 20. вијека лежала, управо, конструкција хрватског државног и историјског права, која је имала за крајњи циљ стварање велике, националне хрватске државе, самосталне или у оквирима федеративно преуређене Хабзбуршке монархије. У том смислу и дубоко увријежена схватања Штросмајеровог „југословенства“ такође доживљавају своју ревизију, како у српској⁵, тако и у хрватској историографији.⁶ Иако је служио као идеолог југословенске мисли, Штросмајер је, по Крестићу, водио рачуна првенствено „о Хрватима и Хрватској, римокатоличкој цркви и римокатолицима“⁷

Почивајући на правној фикцији о „хиљадугодишњем правном континуитету правне државности“, конструкција хрватског државног права је, доминантним носиоцима хрватске државноправне и идеолошко-политичке мисли, послужила као спасоносна формула при тумачењу државноправног статуса Хрватске у државној заједници са Угарском, али и у оквиру цјеловитог преустројства Хабзбуршке монархије. Из ње су, мање више, извирали сви национални захтјеви водећих представника хрватског грађанства, не само крајем 19. вијека, него и надаље, током Првог свјетског рата па све до уједињења у југословенску државу 1918. године. Темелни постулат, званично очитован кроз државноправне програме пред-

⁴ Детаљније о Старчевићевом тумачењу хрватског државног права види: Иво Банац, *Национално питање у Југославији; поријекло, повијест, политика*, (Загреб 1995), 66-76.

⁵ Вид. шире: Василије Ђ. Крестић, *Бискуп Штросмајер, Хрват, великохрват или Југословен*, (Јагодина 2006), 121, 289-303.

⁶ Петар Стрчић: „Josip Juraj Strossmayer danas“, *Радови Завода за знанствени рад ХАЗУ*, (Вараждин 2006), бр. 16-17, 103-139; *Zbornik radova o Josipu Jurju Strossmayeru*, (Загреб 1997); *Hrvatski domoljub Josip Juraj Strossmayer*, Огледи, (Загреб 1995).

⁷ Василије Ђ. Крестић: *Бискуп Штросмајер у светлу нових извора*, (Нови Сад 2001), 48-64. О потреби научног преиспитивања Штросмајеровог југословенства види и: Љубомир Дурковић-Јакшић, *Ватикан 1804/1918*, (Краљево-Крагујевац 1990), 8, 568.

стављене на Хрватском сабору у назначеном периоду, је уговорни темељ конструкције континуитета хрватске државности.⁸ Притом се државноправни статус Хрватске, у оквиру нагодбеног устројства с Мађарском, настојао подвести под појам реалне уније као нарочите врсте конфедерације у оквиру које се, правнотеоријски гледано, савез исказује као пука творевина посебних држава, односно, вољом суверених држава установљени правни однос, а не нова самобитна власт.⁹ Стога се став о заснивању и измјени државноправних веза и уређењу државноправних односа путем уговора који склапа суверена хрватска држава, настојао свесрдно бранити синхронизованом акцијом хрватских политичких странака представљених у Хрватском сабору, током његових ратних засједања.¹⁰

Захтјев за југословенско уједињење у оквиру Монархије, преустројене у конфедералну заједницу националних држава типа реалне уније је израз, историјом и државноправном традицијом, увријешеног хтијења и жеље за остваривањем властите хрватске националне државности. Стога се и инсистирало на рјешењу југословенског питања у оквиру Монархије, али само под хрватским државним обиљежјем као гаранцијом очувања хрватског националног индивидуалитета. Но, како је временом све извјеснија била чињеница да ће Аустро- Угарска бити поражена страна у рату, хрватска државна идеја је, силом прилика, надограђена идејом о југословенској заједници као једном ширем државноправном оквиру у којем би требала бити остварена. Суштинско питање које ће се актуелизовати уочи уједињења је како уклопити хрватску државну идеју са њеним основним постулатом-очување хрватске

⁸ Вид. шире: Мирјана Стефановски, *Идеја хрватског државног права и стварање југословенске државе*, (Београд 2008), 9-130.

⁹ *Ibid.*, 165,166.

¹⁰ Види: Стенографски записници Сабора Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације, 1913-1918, св. I-VI; О државноправним програмима хрватских странака током Правог свјетског рата, Вид. шире: Константин Бастајић: „Хрватски сабор и Југословенски одбор“, *Југословенски одбор у Лондону, Зборник радова*, (Загреб 1966), 253-367.

националне посебности и хрватске државности, у пројекат државно-правног оквира шире (југословенске) заједнице?¹¹

Мисао о стварању заједничке државе се у Србији развијала нешто другачијим токовима него што је то било у хрватским земљама Аустро-Угарске. Српска државност изграђивана је у оружаном ослободилачком устанцима против Турске па је разумљива и природна била тежња Србије да се, на спољнополитичком плану, уједини са оним дијеловима турских територија у којима је српски народ живио као већина или у знатном броју. У раздобљу послје мајског преврата 1903. године, све тадашње грађанске политичке странке су имале готово истовјетан план спољне политике у оквиру ког су, одређујући се примарно за свесрпски национални програм, тражиле да се, у границама могућности, ради на ослобођењу цијелог српског народа и на његовом уједињењу у јединствену српску државу. Сходно томе, највећи дио националне политике и интересовања је усмјераван према југу, односно Македонији и Старој Србији, док је БиХ, премда деценијама уназад доживљавана и осјећана као српска земља, остајала ван званичних политичких програма. У то вријеме ровитих односа са Аустро-Угарском, није било политички упутно у националне програме уносити ни питање положаја и судбине Срба у другим хабзбуршким југословенским земљама, Хрватској, Славонији, Далмацији и Војводини. Дакле, све до Првог свјетског рата, ниједна политичка странка Краљевине Србије није у свом програму имала ставку о уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца (једино је у програму Самосталне радикалне

¹¹ Од јесени 1917. године, заједно с првацима Хрватско-српске коалиције, вођство Старчевићеве странке права (тзв. милиновци) све отвореније заступа идеју остварења државне заједнице са Србијом и Црном Гором. Тако ће, поред политичара у избјеглиштву организованих у Југословенском одбору (А. Трумбић, Ф. Супило, Х. Хинковић и др.) управо они представљати језгро хрватског покрета за уједињење ван граница Монархије.

странке посебно истакнуто да се „гаји дух југословенске заједнице“).¹²

Истина, национална политика српских влада у пракси је била донекле другачија него у писаним страначким програмима. Њој су у великој мјери допринијеле снажне манифестације југословенске солидарности у политичкој стварности, након побједе српске војске у балканским ратовима и жилавог отпора српске дипломатије према аусторугарским уцјенама и притисцима.¹³ Никола Пашић је, као предсједник владе и министар иностраних дјела (на тим функцијама се задржао од 1912. до 1918.) морао знати и осјетити политички значај јачања и узлета југословенског покрета. Њему лично, тзв. „западна варијанта уједињења“ није била непознаница. Она је својевремено „проговорила“ у његовом необјављеном рукопису „Слога Србо-Хрвата“, у току разрађивања националног програма Радикалне странке.¹⁴

Премда декларативан и недоречен, направљен је, у овом периоду, и први корак ка ревизији националног програма Радикалне странке у смислу проширења српског програма на југословенски. То се десило на сједници Посланичког клуба, 27. јуна 1913. године, када је Лазар Пачу, близак Пашићев сарадник, указао на нове националне задатке Србије који је чекају након реализације „јужне варијанте уједињења“ тј. ослобођења Старе Србије и Македоније.¹⁵ У истом смислу и тону, говорио је тада и сам Пашић-да Србију „чека рад на ослобођењу браће преко Саве, Дунава и Дрине“.¹⁶

¹² Према: Василије Крестић и Радомир Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, (Београд 1991), 322.

¹³ Вид. шире: Јосип Хорват, *Политичка повијест Хрватске*, (Загреб 1936), 419; Фердо Шишић, *Југословенска мисао*, (Београд 1937), 264.

¹⁴ Вид. шире: Васа Казимировић, *Никола Пашић и његово доба*, 1, (Београд 1990), 132-147; Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 1, (Београд 1985), 77,78.

¹⁵ Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914-1945*, 1, (Крагујевац 1995), 32; Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 1, (Београд 1985), 133.

¹⁶ Према: В. Казимировић, *Србија и Југославија 1914-1945*, 1, (Крагујевац 1995), 32.

Благонаклоним ставом према југословенској националној пропаганди, Пашић, ипак, није имао намјеру заострити њену револуционарно-националистичку оштрицу, него ју је, личним надзором, настојао довести у склад са намјераваном дефанзивном спољном политиком Србије-паролом „неизазивања Беча“.¹⁷

О неспремности Србије да води офанзивну националну политику, видљиво је и из разговора Н. Пашића у аудијенцији код руског цара Николе II, јануара 1914. године. Југословенско питање је представљено као евидентно јединствена политичка тежња која би могла довести до стварања државе „српско-хрватског југословенског народа“ али „ако Бог и прилике буду допустиле“.¹⁸ Све у свему, јачање капиталистичких односа и изградња грађанског друштва у Србији су стварали претпоставку за снажење политичке мисли у облику све јасније самосвјести и увјерења о потреби очувања државне независности, али и увјерења да треба тежити уједињењу у неку ширу јужнословенску заједницу ради сигурне будућности. Чињеница је, ипак, да је свјетски рат затекао Србију у вријеме када је политичка мисао још увијек патила од својеврсне противрјечности између свијести о припадности широј заједници и свијести и својој посебности.

Када је дошао напад од силе која је била сусјед и на чијим територијама је живио велики број оних који су били истог или сродног етничког поријекла као и становници Србије, магловита, али оцртана југословенска идеологија, природно је избила у први план дајући, како истиче А. Митровић, психолошку основу отпору пружајући подстрека да се коначно покуша остварити жељена шира заједница.¹⁹ При оцјени опредјељења српске владе за југословенски програм, у научној и стручној литератури није владао једнодушан

¹⁷ Вид: Народна скупштина Краљевине Србије, Стенографски записници, редован сазив за 1913/14, Београд 1914, 190-195.

¹⁸ Према: Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914-1915*, (Београд 1973), 76; Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање, I*, (Београд 1985), 139.

¹⁹ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, (Београд 1984), 93.

став. Довођење у сумњу искреног опредјељења Србије за југословенско уједињење проистичало је из одређених тврдњи и ставова којима је самом Пашићу импутирана тзв. великосрпска оријентација за све вријеме рата. По њима је Пашић радио за „Велику Србију“, а не за Југославију. Сљедствено, он је био „великосрбин“, а не југословенски оријентисан државник. Блиске наведеним ставовима су и тврдње да је Н. Пашић, за све вријеме рата, имао два српска програма, суштински различита – „мали“ (свесрпски или великосрпски) и „велики“ (српско-хрватско-словеначки) при чему је овај први за Пашића вазда био прави програм и његова интимна жеља.²⁰

Стварним Пашићевим погледима на ратне циљеве, највише су одговарале одлуке српске владе о преговорима са Југословенским одбором на Крфу, јуна 1917. године. У њима се дословно каже: „од величине савезничког успеха зависи да ли ће се у пуној мери моћи извести ове три тачке нашега програма политичког 1) да се сачува Србија 2) да се сачувају све српске земље 3) да се сачувају све југословенске земље.“²¹ Суочен са неизвјесношћу коначног рјешавања југословенског питања, у ситуацији све чешћих сукоба са Југословенским одбором, али и српском опозицијом, Пашић је био склон да предузме кораке најприје у погледу прве етапе југословенског уједињења. Ипак, чим би се указале повољне могућности, Пашић би енергично истицао југословенски максимални програм.

Ни у наредном периоду се, званично, југословенско уједињење није доводило у питање. Главни спор између српске владе и Југословенског одбора, почев од Крфске декларације до Женевске конференције, па и послије ње, сводио се на сукоб између различитих ставова и мишљења у погледу унутрашњег уређења будуће, југословенске државе.

²⁰ Вид. шире: Јован М. Јовановић, *Стварање заједничке државе СХС*, (Београд 1930), 82; Милада Паулова, *Југословенски одбор*, (Загреб 1925), 28, 29, 398-394; Драгован Шепић, „Српска влада и почеци Југословенског одбора“, *Хисторијски зборник XIII/1960 1-4*, 9; Владимир Дедијер, *Историја Југославије*, (Београд 1973).

²¹ Према: Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање, 1*, (Београд 1985), 181.

2. ПРВИ НАГОВЈЕШТАЈИ РЈЕШАВАЊА ПИТАЊА УНУТРАШЊЕГ УРЕЂЕЊА ДРЖАВЕ

Као унутрашњополитичко питање које морају да ријеше сами носиоци југословенског програма, уређење нове државе се, током прве половине свјетског рата, само наговјештавало, уз видан обзир носиоца југословенског уједињења с обзиром на осјетљивост и сложеност проблематике. Чињеница је да српска политика, затечена избијањем рата, али и суочена с реалном могућношћу остварења југословенског програма, није имала, нити је понудила јасно и изграђено гледиште о основама уређења нове државе. Одсуство стручне и политичке припремљености за стварање једног цјеловитог југословенског програма, у оквиру којег би било обухваћено и питање унутрашњег уређења будуће државе, исказано је у својеврсној скици коју је Н. Пашић понудио приликом давања упутстава за оснивање Југословенског одбора, 27. октобра 1914. године. Узета у цјелини, та концепција уређења државе је била непотпуна, али и противрјечна, јер је унитарно замишљена држава, могла имати и федеративне садржаје, као и елементе институционализованих посебности (кад је ријеч о одређењу положаја Хрвата и Словенаца).²²

„Ближим“ читањем наведених упутстава, може се закључити да је Пашић, нудећи једну компромисну формулу, уистину тежио унитаризму као коначници будућег уређења. Дакле, у крајњем исходу се тежи „једноставној држави без икаквих посебних државноправних аутономија“, с тим да се, у интересу уједињења, могу дати извјесни „уступци“ којима би се чувале „националне особине сваког племена“ односно Хрватима и Словенцима се могу дати уступци који „не кваре јединство државе“ и не отежавају „крсталисање јединствене нације“. Такође, само „по потреби“ и у

²² Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, (Београд 1984), 155.

„крајњем случају“, могу се повести преговори о посебном покрајинском сабору хрватском.²³

И поред извјесне либерализације увријежених ставова, схватања и навика самог Пашића, кроз све наведено је провејавала свијест о Србији као самосталној чињеници која, као таква, има средишње мјесто и којој околности стварају прилику да нуди оно што сматра најбољим рјешењем те да одређује степен могућег одступања од таквог рјешења. У том смислу, југословенски програм Нишке декларације, уобличен је управо тако да условљава главног чиниоца који ће одређивати основе унутрашњег уређења, иако се у самој Декларацији не прецизира ниједно његово питање.

Током 1915. године, Пашић остаје на својим уопштеним ставовима по питању унутрашњег уређења будуће државе, тако да је оно до даљњег остајало отворено и неизвјесно. Сам Југословенски одбор (изузев иступања Ф. Супила) се, поводом овог најделикатнијег унутрашњег питања, није изричито изјашњавао претпостављајући му рад на ослобођењу и уједињењу. Ипак, између редака се могло наслутити, па и закључити, да ће постојати велики проблеми са Хрватима у погледу остваривања унитаристичке визије будуће југословенске државе. Разговори између Н. Пашића и Ф. Супила, у љето 1915. године, су довели до првих суочавања ставова у оквиру којих се, са хрватске стране, нудило уједињење „под одређеним условима“, а са српске стране указивало на немогућност заснивања српско – хрватске заједнице, путем каквих погодби и нагађања јер „Србија није Аустрија ни Мађарска да се с њом праве уговори и нагодбе о уједињењу, него је Србија братска земља...“²⁴ Крајњи циљ најистакнутијих Хрвата у Југословенском одбору, што ће илустровати и Крфска и Женевска конференција, је федеративна југословенска држава на бази дуализма. Из писма које је Супило упутио Пашићу, још у октобру 1914. године, упадљива је склоност

²³ Према: Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 1, (Београд 1985), 203, 204, 206.

²⁴ Према: Лазар Марковић, *Срби и Хрвати 1914-1915*, (Београд 1993), 164, 165.

ка идеји дуализма јер се предлаже концепт југословенске државе по којем би, на једној страни били Јужни Словени у Аустро-Угарској и у којој би Хрвати „као неки депозитари државноправних оставштина морали имати водећу улогу као *primi inter pares*“. Изван Хабзбуршке монархије, та иста улога припала би Србији.²⁵ Сам Трумбић је, сумњајући у југословенско опредјељење српске владе, помишљао на могућност „ослобођења нашег народа у двјема групама, хрватској и српској“, при чему му је увијек на памети била „Велика Хрватска“.²⁶ Ипак, јавно и изричито потезати питање федерације и „Велике Хрватске“, није за Трумбића још било политички исплативо јер би на ту концепцију Пашић могао одговорити „Великом Србијом“ као федералном јединицом у Југославији, која би била апсолутно доминантан чинилац у тој федерацији.²⁷ О томе да је Пашић толерисао могућност федеративне организације будуће државе, нема пуно јасних и непосредних свједочанстава, али то свакако не би била федерација формирана по критеријумима некаквих „историјских права“, него би се искључиво на племенској основи образовале српска, хрватска и словеначка група, па би те три групе образовале федеративну државу.²⁸

3. КРФСКИ МОДЕЛИ ДРЖАВНОГ УРЕЂЕЊА

Неповољан сплет околности које је донијела ратна 1917. година, утицао је на оба чиниоца југословенског програма да „игру мачке и миша“ преточе у „рашчишћавање“ главних питања југословенског уједињења, између осталог, и питање основа будуће државне орга-

²⁵ Према: Драгован Шепић, *Писма и меморандуми Ф. Супила (1914-1917)*, (Београд 1967), 9.

²⁶ Према: Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914-1915.* (Београд 1973), 464-467; Марко Павловић, *Српска правна историја*, (Крагујевац 2005), 577.

²⁷ Вид. шире: Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и Хрвати 1918-1923*, (Београд 1995), 19.

²⁸ *Ibid.*,

низације. На Крфској конференцији, Пашић је први пут јавно и званично изнио ставове српске владе о унутрашњем уређењу будуће државе. На српској страни су, поред владе, били и представници најјачих опозиционих странака, као и предсједник Народне скупштине. Дискусија о проблему државног уређења је најдуже трајала, објелодањујући сву његову сложеност и осјетљивост, али и супротност ставова мотивисану различитошћу крајњих интереса појединих националних идеологија, прије свега, српске и хрватске. Претпостављање јединства државе федеративном уређењу је начелан став с којим је Пашић покренуо питање облика државног уређења. Но, иако је, по његовој тврдњи, већина за прво рјешење и „ово посљедње је боље него ништа“.²⁹ На Пашићев почетни, опрезан и резервисан став, утицало је добрим дијелом и дефанзивно, уопштено и неодређено држање А. Трумбића по истом питању. Како је Конференција одмицала, тако су се лагано отварале карте, очитујући суштински супротне ставове њених учесника. Трумбић је, наиме, и поред формалних изјава да је против федеративне државе (због тешкоћа око територијалног разграничења) показао фактичку оданост федерацији која би се заснивала на затеченим покрајинским индивидуалитетима. Послије Трумбићевог говора отпочела је жестока дискусија на тему - за или против федеративног уређења, односно (пошто су се сви као и он на ријечима изјашњавали против федерације) за већи или мањи степен самосталности тј. аутономија појединих дијелова у будућој држави.³⁰ Узимајући учешће у расправи, Трумбић је у својеврсном заносу карактеристичном за све хрватске политичаре инспирисане правашким одгојем, говорио о државноправној аутономности Хрватске, као тековини „тешком борбом извојеваној“, на бази које је утврђен једанменталитет с којим само „споразумно може да се

²⁹ Према: Драгослав Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација (1917) године*, (Београд 1967), 232,233.

³⁰ *Ibid.*, 236.

изврши уједињење“.³¹ Тиме је на посредан начин ставио до знања да се о коначном устројству заједничке државе неће моћи рјешавати мимо сагласности хрватских представника. Премда се уздржавао од експлицитног кориштења, правнотеоријски дефинисаних појмова, попут федерације, конфедерације, реалне уније и слично, било је све јасније да инсистирање на поштовању стечених историјских права повлачи за собом модел државног уређења са подијељеним законодавством између центра и покрајина те конфедералним начином одлучивања, гдје би конститутивни акт био резултат сагласности посебних воља. Сходно томе, за Хрватску, по ријечима Трумбића, аутономија, законодавна и државна у трима гранама (унутрашњим пословима, богоштовље – настава и правосуђе), представља минимум права без којихне може уопште да дође до уједињења југословенских земаља.³² Како је, пак, модел једноставне (унитарне) државе, за Пашића првенствено значајно државу с једним законодавством, исти се није могао остварити „на основу историјског права стеченог у борби (југословенских народа) с Аустро-Угарском.“³³ Та чињеница је свакако незаобилазна при разумијевању званичног српског става о начину и облику уређења заједничке државе. Чланови српске владе, као и чланови ранијег коалиционог кабинета – учесници Крфске конференције, стајали су углавном на Пашићевим позицијама, заступајући гледиште да будућа држава мора бити унитаристичка с извјесном локалном самоуправом, осим у области законодавства, јер без једног законодавства не може да постоји јака држава. Изјашњавајући се енергично за унитарну државу, Пашић је против федерације изнио низ аргумената. Феде-

³¹ Крфска конференција, Белешке са седница владе Краљевине Србије и представника Југословенског одбора, држаних на Крфу 1917. године, на којима је донесена Крфска декларација, (Београд 1924), 55-58, 71.

³² Драгослав Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација (1917) године*, (Београд 1967), 235.

³³ Цит. према: Марко Павловић, „Цео живот Југославије у два државна облика“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 1/2014, 10.

ративно уређена држава „без јединства војске, спољне политике и јединствене просвјете“ не би била довољно јака држава. Такође, федеративни систем тешко је остварити јер „нити би Србија пристала да не ослободи и уједини све Србе, нити би они Срби пристали да не приђу Србији“.³⁴ Сходно томе, за федерацију (племенску) би требало претходно повући границу између Срба и Хрвата, што је тежак и тешко изводљив програм. Због тога се, по мишљењу Пашића, „мора тражити форма где ће сваки моћи да живи и да сматра државу као заједницу“.³⁵

Иако је главна дискусија о облику државног уређења завршена без одређеног коначног закључка, Пашић је био склон тумачењу које иде у прилог унитарне државе. Федеративни принцип је, међутим, васкрснуо на питању локалне самоуправе и на питању уставотворне већине. Залагање појединих чланова Југословенског одбора за велике самоуправне јединице у „историјским административним границама“ је, с обзиром на дотадашњи став Пашића и већине учесника Конференције, био неприхватљив јер је могао значити увођење федерализма на мала врата. Исто тако, Трумбићев приједлог племенски квалификоване већине, којом би се имао изгласати будући устав заједничке државе, је у основи конфедерални начин одлучивања те се, као такав, могао, опет по Пашићевом промишљању, извргнути у вето сваке од племенских делегација које би твориле уставотворну скупштину.³⁶ При разматрању концепта стварања југословенске државе, управо се правно значење одредбе о квалификованој већини у уставотворној скупштини исказује као кључно за опредјељење правне природе конститутивног акта, а тиме

³⁴ Према: Драгослав Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација (1917) године*, (Београд 1967), 240.

³⁵ Крфска конференција, Белешке са седница владе Краљевине Србије и представника Југословенског одбора, држаних на Крфу 1917. године, на којима је донесена Крфска декларација, (Београд 1924), 73.

³⁶ Вид. шире: Мирјана Стефановски, „Трумбићев пројекат државноправног провизуријума на Крфској конференцији“, *О националном питању и државном уређењу*, (Србиње-Београд-Ваљево 2004), 77,78.

и правне нарави саме заједнице, будући да је правна природа конститутивног акта темељни критеријум за утврђивање државности конституената и разграничења теоријских модела федерације и конфедерације.³⁷

Противстављање „племенски“ квалификоване већине, на којој су инсистирали хрватски учесници Конференције, „бројно“ квалификованој већини, за коју су се залагали српски представници, је са обје стране поткрепљивано адекватним аргументима. Бројно квалификована већина, као класичан принцип квалификоване већине, концепцијски полази од заштите мањине и начелно има у виду цјелокупно становништво независно од припадности територијално-административним јединицама или, пак, етничким, социјалним и другим групацијама. Иако је сасвим у духу идеје народног јединства, зарад респектовања традиционалних посебности, српски представници су, као коректив начела већинског одлучивања, били спремни прихватити и врло високу квалификацију, тропетинску, двотрећинску, или било коју другу бројну квалификацију.³⁸ Но, наспрам већине учесника Конференције, хрватски представници су, без задршке, одбацивали сваку бројну квалификацију, истрајавајући на тзв. племенској квалификацији, односно племенској уставотворној већини као једином гаранту заштите положаја мањине Хрвата и Словенаца према Србима.

Да је у позадини хрватских захтјева за племенски квалификованом већином, односно за племенском једногласношћу при одлучивању и конституанти, лежала уговорна природа конститутивног акта, а тиме и конфедерална правна нарав пројектоване државне заједнице, дао је наговијестити сам Трумбић пројектујући државноправни провизоријум на Крфској конференцији. Иако се до

³⁷ Мирјана Стефановски, *Идеја хрватског државног права и стварање југословенске државе*, (Београд 2008), 213.

³⁸ Вид. шире: Фердо Чулиновић, „Правнополитичко значење Крфске декларације“, *Југословенски одбор у Лондону*, (Загреб 1966), 188; Лазар Марковић, *Југословенска држава и хрватско питање (1914-1929)*, (Загреб 1935), 32, 33.

краја Трумбићев концепт коначног устројства југословенске заједнице не може до краја прецизно уставноправно дефинисати, јасно је да ни унитарно државно устројство, а ни федерација нису представљали крајњу одредницу хрватских државнополитичких захтјева. Уговорна природа стварања заједнице у форми краљеве прокламације, су потписане од стране предсједника српске владе и предсједника Југословенског одбора (Југословенски одбор би иступио као правни репрезент југословенских земаља из Аустро-Угарске, с тим да државна егзистенција тих земаља не би била поништена том заједничком представљеношћу јер би њихово својство суверених конституената било изражено у акту ратификације од стране земаљских сабора) дала би тој заједници карактер реалне уније која је, по својој правној конструкцији, само нарочита врста конфедерације.³⁹ Сљедствено томе, сам акт стварања заједнице, као и њено провизорно уређење, креирани су тако да се, до коначног рјешења на конституанти, обезбиједи очување државности и правне суверености Хрватске. Дуалистички концепт провизорне организације власти замишљене државе, чије би се заједништво исцрпљивало једино у династијској вези и једној царинској територији, као и заједничкој надлежности при склапању међународних уговора, док у међусобним односима униране државе остају јасно одијељених државних егзистенција, подсјећао је на модел реалне уније из Аустро-Угарске нагодбе.⁴⁰ Како се Конференција примицала крају, ту чињеницу су све јасније уочавали и сами српски политичари. Разабирући у Трумбићевим изјавама конфедералне тежње, које би суштински поткопале и ништиле саму идеју народног и државног јединства за коју се мислило да има искрену подршку свих југословенско оријентисаних политичких фактора, Пашић и његови истомиљеници су још одлучније стали на

³⁹ Вид. шире: Мирјана Стефановски „Трумбићев пројекат државноправног провизуријума на Крфској конференцији“, *О националном питању и државном уређењу*, (Србиње-Београд-Ваљево 2004), 85-88.

⁴⁰ *Ibid.*, 93.

браник борбе за реализацију једне јединствене, демократски устројене политичке заједнице, засноване на начелима уставне, демократске и парламентарне владавине. Вјеровало се да ће управо такво устројство заједнице бити довољно да обједини, стицајем историјских не (прилика) подвојене националне и државне идеје, српску и хрватску.

Иако је Крфска конференција требала озваничити почетак стварања југословенске државе па, тим поводом, ријешити или бар „измијенити мисли“ о најважнијим питањима будућег заједничког живота, оно најважније – питање државног уређења је остало без коначног епилога. Конференција је показала да су иза наизглед једнодушне оданости идеји заснивања заједничке државе која би се, у погледу унутрашњег уређења, темељила на начелу националног јединства Срба, Хрвата и Словенаца, стајала два сасвим опречна концепта југословенске заједнице – српски (унитаристички) и хрватски (конфедералистички). Будући да су се и сами учесници Конференције на концу увјерили како је покушај спајања неспојивог илузоран, задовољили су се текстом Декларације у којој је изостала изричита формулација о томе на ком принципу ће нова држава бити уређена. У Декларацији, додуше, нигдје није било изричито истакнуто да будућа држава неће бити уређена на федералистичком принципу, међутим, сама атмосфера током претходне дискусије, као и мало уочљив принцип унитаризма са одређеном децентрализацијом, садржан у њеном другом дијелу, су у коначници изразили ставове и жеље српске политичке и идеолошке мисли.⁴¹

⁴¹ У прилог томе, треба рећи да је и расправа поводом процедуре и начина гласања у конституанти резултирала усвајањем редакције да се устав у уставотворној скупштини треба изгласати бројно квалификованом већином, а не племенском квалификацијом, за коју се залагао Трумбић.

4. ЖЕНЕВСКИ ДРЖАВНИ ДУАЛИЗАМ

Све до почетка новембра 1918. године, када су усвојене одлуке конференције о примирју, а одржавање мировног конгреса постало извјесно, рад Југословенског одбора и Народног вијећа државе Словенаца, Хрвата и Срба је био првенствено усмјерен на покушај међународног признања засебне државности југословенских земаља бивше Аустро-Угарске, те тиме и непосредног заступања на мировној конференцији, дакле, независно од Србије. Вјеровало се да без остварења међународног признања засебне државности југословенских земаља државноправно обједињених око Загреба, као претпоставке било каквог утаначења конституисања југословенске заједнице, не би могао да се обезбиједи потпуно једнак и равноправан положај главних актера уједињења. Но, како су догађаји у самој завршници рата временски надишли реалну могућност постизања легитимације непосредног заступања Словенаца, Хрвата и Срба бивше Аустро-Угарске, уједињење са Србијом и прије мировне конференције, постаје за Трумбића и представнике Народног вијећа нужност, али и шанса да се, ако не непосредно, онда бар посредно оствари, поред Краљевине Србије и међународно признање државе Словенаца, Хрвата и Срба.

Примјерено томе, женевски пројекат провизорног устројства будуће државе, понуђен од Анте Трумбића и подржан од представника Народног вијећа, требао је да послужи основној сврси-осигурању опстојности државноправне цјелине територије обједињене организацијом власти Народног вијећа, као и државноправне индивидуалности појединих земаља представљених у Народном вијећу, и то све до мировног конгреса и коначног уставног устројства. Помнија анализа наведеног пројекта, преточеног у Женевски споразум, упућује на два евидентно присутна обиљежја провизорне заједнице-конфедерална провизорна веза и дуалистичко

устројство.⁴² Сходно тако пројектованој конфедералној природи заједнице, ишло се за тим да провизорна веза између Краљевине Србије и државе Словенаца, Хрвата и Срба буде сведена на минимум неопходан тек за остварење међународноправног субјективитета, односно за заједничко иступање у међународним односима.⁴³ Ипак, увидом у Записник конференције, заједничкој влади, као једином заједничком органу за Краљевину Србију и подручје Народног вијећа у Загребу, су поред спољних послова, делегацијом надлежности од стране посебних влада (подвукла З.С.) повјерени и војни послови, који се односе на безбиједност државне територије као цјелине, послови поморства и припремања уставотворне скупштине.⁴⁴

Конфедерална природа заједничког органа власти обезбијеђена је и њиховим адекватним саставом. Наиме, мјешовито министарство као заједнички орган двију држава чине, управо, представници (делегати) истих, именовани од стране њихових влада. Уз све то државни дуализам се испољио и у пројектованој двојној министарској заклетви с обзиром на то да једна половина министара (од укупно 12), полаже заклетву „по српском уставу своме владару“, а друга половина „Народном вијећу у Загребу пред његовим представником“.⁴⁵

Оно што овакво конципираном женеvском пројекту провизорне заједнице, за разлику од крфског пројекта, не даје могућност потпуног сврставања у правнотеоријски дефинисан појам реалне уније, је одсуство краља, било као монархијског поглавара заједнице као такве, било као заједничког владоаца посебних држава. Но, извјес-

⁴² Мирјана Стефановски, *Идеја хрватског државног права и стварање југословенске државе*, (Београд 2008), 320.

⁴³ *Ibid.*, 312.

⁴⁴ Фердо Шишић, *Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1918*, (Загреб 1920), 238-241; Драгослав Јанковић и Богдан Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе*, (Београд 1964), 506, 507.

⁴⁵ *Ibid.*, 524, 525.

тан наговјештај правца могуће еволуције ка прерастању провизорне конфедералне заједнице у реалну унију, да се ипак, уочити. Коначно рјешење облика владавине у заједничкој држави, као и правне природе трајније државне заједнице, хрватски политичари су видјели у остварењу својеврсног облика тзв. „републиканске монархије“, али само на нивоу заједнице гдје је заједнички краљ замишљен као насљедни предсједник републике, њен репрезент према споља, док би, по свом унутрашњем уређењу, посебне државе које би чиниле реалну унију биле уређене, једна као монархија, а друга као република.⁴⁶

Ако се, овако постављен концепт провизорне државне организације, али и наговјештена правна природа коначне државне заједнице, стави наспрам идејног става осталих учесника Женевског конгреса-Николе Пашића прије свега, али и представника србијанске опозиције, више је него очито да је ријеч о крајње опречним политичким циљевима. Слиједећи обликован концепт уговорне заједнице, чланови делегације Народног вијећа СХС, подржани од представника Југословенског одбора, као и од представника српске опозиције, понудили су на Женевској конференцији својеврсни савез двије државе које би у државноправном провизоријуму очувале неокрњени суверенитет, док је уставотворној скупштини било остављено да пропише дефинитивно устројство државе. Дакле, конститутивни акт је по својој правној природи уговор, а конституанта само форум на којем суверене државе остварују изворно право самоорганизовања.⁴⁷ Било је, каже М. Стефановски „заиста грубе ироније у томе да је, у данима када се омражена Хабзбуршка монархија распадала, Пашић у Женеви имао да прими да се око Хрватске са центром у Загребу окупе југословенски крајеви из Аустро-Угарске и да се тек тако

⁴⁶ Вид. шире: Мирјана Стефановски, *Идеја хрватског државног права и стварање југословенске државе*, (Београд 2008), 331.

⁴⁷ Вид. шире: Мирјана Стефановски, „Никола Пашић на Женевској конференцији 1918“, *О националном питању и државном уређењу*, (Србиње-Београд-Ваљево 2004), 95-128.

државноправно обједињени повежу са Србијом једном сасвим танком конфедералном споном. Наместо Монархије Хабзбурга, зарад чијег је рушења у фаталној борби на живот и смрт морао заложити и сам опстанак своје домовине, требало је да на њеним рушевинама сам гради једно ново здање које би било налик, прожето истим духом и саображено старим формама – једну нову двојну монархију на Балкану⁴⁸. У том смислу, „женевски неспоразум“ између српске владе на једној страни, те југословенске политичке емиграције и Народног вијећа на другој страни, имали су само једну последицу – убиједили су српску владу да постоји „неки тајни рад“ којим се покушава онемогућити уједињење српског народа хабзбуршких покрајина са Србијом и разбије уједињење Југославије.⁴⁹ „Ми у Босни“, пише Нинчић Прибићевићу, „све више добивамо утисак да извесни хрватски кругови имају план да одвоје Србију и Црну Гору од осталих наших крајева, да се на тај начин место једноставне државе у којој се они боје да Срби не воде главну реч, створи једна чисто аустријска комбинација. Чак нема никакве оригиналности, но се копира однос Аустрије и Угарске“.⁵⁰ У таквим, за Пашића одсудним моментима југословенског уједињења, али и коначног рјешавања српског националног питања, Србија се није смјела одрећи основног упоришта у међународном праву – међународноправног субјективитета. По Пашићевом дубоком увјерењу, нико не може одузети српској влади право да заступа, ако не сва три племена, онда бар српски народ у Аустро-Угарској.⁵¹

Иако је на крају женевског одмјеравања политичких снага изгледало да ће, потписивањем женевског споразума, побиједити опција уједињења и уређења будуће државе коју су заговарали

⁴⁸ *Ибид*; 96.

⁴⁹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, 2, (Београд 1989), 819.

⁵⁰ Вид. Телеграм М. Нинчића С. Прибићевићи у: Драгослав Јанковић и Богдан Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе*, (Београд 1964), 591.

⁵¹ Вид. Телеграм Н. Пашића С. Протићу, Женева, 7. 11. 1918. у: Драгослав Јанковић и Богдан Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе*, (Београд 1964), 506, 507.

Југословенски одбор и Народно вијеће, он је, одбијен од стране српске владе, порекнут од Народногвијећа, те нератификован, остао неизвршен.⁵² Но, као историјски документ без икакве правне снаге, овај споразум остао је да траје као свједочанство дубоке националне и идеолошко-политичке подвојености у оквиру настојања да се на адекватан начин пројектује унутрашње уређење будуће заједничке државе. Премда се неприхватање женевског споразума од стране српске владе могло недвосмислено тумачити као непристајање на било какве покушаје уговорног заснивања југословенске државне заједнице, хрватски представници у Народном вијећу су, примјерено оквирима политичке реалности, све до уједињења истрајавали на концепту заједнице у којој би до конституанте била очувана засебна државност Хрватске, што би посланицима у уставотворној скупштини обезбиједило правни положај представника хрватске државе као такве. Посљедњи покушај оживотворења хрватског концепта уједињења и уређења југословенске заједнице, изражен је у Напутцима (упутствима, инструкцијама) који су услиједили за прогласом уједињења државе Словенаца, Хрвата и Срба са Краљевином Србијом и Црном Гором, очитованим на сједници Народног вијећа 24.11.1918. године. У погледу предвиђене организације власти и надлежности у периоду државноправног провизоријума, Напутци, такође, стоје на идеји реалне уније.⁵³

5. ЗАКЉУЧАК

Унутрашње супротности „прве“ југословенске државе су, у значајној форми и мјери, биле предодређене још и прије њеног

⁵² Шире о томе вид: Драгослав Јанковић, „Женевска конференција о стварању југословенске заједнице 1918. године“, *Историја XX века*; Зборник радова V/1964, 248-258.

⁵³ Вид. шире: Марко Павловић, „Цео живот Југославије у два државна облика“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 1/2014, 12, 13; Драгослав Јанковић и Богдан Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе*, (Београд 1964), 646.

конституисања 1918. године. Генерисане различитим националним идеологијама и циљевима, оне ће се значајно манифестовати у самој завршници Првог свјетског рата, са актуелизовањем питања унутрашњег уређења будуће заједничке државе. У позадини два принципно опречна концепта државног уређења – српског (унитаристичког) и хрватског (конфедералистичког) стајале су, историјом и традицијом утемељене, разлике у идејном наслеђу, идеолошко–политичкој визији и државотворној свијести.

Истрајавајући на једној државноправној (конфедералној) концепцији државног уређења, хрватски политичари су се приклонили идеји стварања југословенске заједнице ношени првенствено мишљу о обнови своје државности заснивањем државноправних веза и уређењу државноправних односа путем уговора који склапа суверена хрватска држава. Хрватска концепција југословенске државе као својеврсне заједнице националних држава, повезаних тек једном тананом и лако раскидивом конфедералном везом, сукобила се са идејним наслеђем српске националне и политичке мисли, традиционално одане идеји националне и државне унитаризације.

Претпостављање унитарног уређења будуће југословенске заједнице било каквом облику сложене државне организације било је, прије свега, у функцији оживотворења давнашњег српског националног циља – уједињења свих дијелова српства у једну државну заједницу. Истовремено, пројектујући југословенску заједницу као унитарну државу с одређеним степеном децентрализације, која би почивала на идеји народног јединства, демократске и парламентарне владавине, доминантни српски политички фактори су вјеровали да ће само такво уређење државе моћи допринијети превазилажењу историјске подвојености српске и хрватске националне идеје, те њиховом стапању са југословенском државном идејом. Расправе о државном уређењу, на Крфу и у Женеви, су, међутим, илустровале сву илузорност таквих очекивања.

Здрава Стојановић⁵⁴

**ABOUT DIFFERENT CONCEPTS OF STATE STRUCTURE
IN THE EVE OF EMERGING OF THE “FIRST
YUGOSLAVIA”**

Summary

The present paper can be understood as a contribution to complete and more objective approach to discussing statehood problems which emerged during actualization of the state structure issue of the future Yugoslavian community. The main point in the paper is theoretical legal perception of the main concepts of the state structure, projected by the then key players in the Serbian and Croatian politics, in the eve of emerging of “first” Yugoslavia. The author’s starting point is the thesis according to which different perceptions of the state structure-Serbian (unitaristic) and Croatian (confederalistic) cannot be properly understood without even short overview of the historically-political background of the situation. Complex and contradicting historical processes through which Yugoslav nations have gone through, generated different ideological heritage of the Serbian and Croatian political thought. Exactly because of that, the attempt to fit these opposite national theories into the wider state and legal frame of the Yugoslav community, influenced the creation of conceptually different solutions of the state structure of future Yugoslavia.

Key words: state structure, unitarism, federalism, confederalism, real union, Yugoslav state, Serbian and Croatian national idea.

⁵⁴ Associate Professor, University of Banja Luka, Faculty of Law

6. ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Банац, Иво, Национално питање у Југославији; поријекло, повијест, политика, Загреб 1995;
2. Бастајић, Константин, „Хрватски сабор и Југословенски одбор“, Југословенски одбор у Лондону, Зборник радова, Загреб 1966;
3. Дедијер, Владимир, Историја Југославије, Београд 1973;
4. Екмечић, Милорад, Стварање Југославије 1790-1918, 2, Београд 1989;
5. Јанковић, Драгослав, „Женевска конференција о стварању југословенске заједнице 1918. године“, Историја XX века; Зборник радова V/1964;
6. Јанковић, Драгослав, „Напомене о предисторији стварања југословенске државе“, Анали Правног факултета у Београду, 4/1961;
7. Јанковић, Драгослав, Југословенско питање и Крфска декларација (1917) године, Београд 1967;
8. Јанковић, Драгослав, Кризман, Богдан, Грађа о стварању југословенске државе, Београд 1964;
9. Јанковић, Драгослав, Србија и југословенско питање 1914-1915, Београд 1973;
10. Јовановић, Јован М., Стварање заједничке државе СХС , Београд 1930;
11. Казимировић, Васа, Никола Пашић и његово доба, 1, Београд 1990;
12. Казимировић, Васа, Србија и Југославија 1914-1945 , 1, Крагујевац 1995;
13. Крестић, Ђ. Василије, Бискуп Штросмајер у светлу нових извора, Нови Сад 2001;
14. Крестић, Ђ. Василије, Бискуп Штросмајер, Хрват, великохрват или Југословен, Јагодина 2006;

15. Крестић, Василије, Љушић Радомир, Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године, Београд 1991;
16. Крфска конференција, Белешке са седница владе Краљевине Србије и представника Југословенског одбора, држаних на Крфу 1917. године, на којима је донесена Крфска декларација, Београд 1924;
17. Марковић, Лазар, Југословенска држава и хрватско питање (1914-1929), Загреб 1935;
18. Марковић, Лазар, Срби и Хрвати 1914-1915, Београд 1993;
19. Матковић, Хрвоје, Повијест Југославије-хрватски поглед, Загреб 1998;
20. Митровић, Андреј, Србија у Првом светском рату, Београд 1984;
21. Народна скупштина Краљевине Србије, Стенографски записници, редован сазив за 1913/14, Београд 1914;
22. Павловић, Марко, „Цео живот Југославије у два државна облика“, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 1/2014;
23. Павловић, Марко, Српска правна историја, Крагујевац 2005;
24. Паулова, Милада, Југословенски одбор, Загреб 1925;
25. Станковић, Ђ., Никола Пашић и југословенско питање, 1, Београд 1985;
26. Станковић, Ђорђе, Никола Пашић и Хрвати 1918-1923, Београд 1995;
27. Стенографски записници Сабора Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације, 1913-1918, св. I-VI;
28. Стефановски, Мирјана, „Никола Пашић на Женевској конференцији 1918“, О националном питању и државном уређењу, Србиње-Београд-Ваљево 2004;
29. Стефановски, Мирјана, „Трумбићев пројекат државноправног провизуријума на Крфској конференцији“, О националном питању и државном уређењу, Србиње-Београд-Ваљево 2004;

30. Стефановски, Мирјана, Идеја хрватског државног права и стварање југословенске државе, Београд 2008;
31. Стрчић, Петар., Josip Juraj Strossmayer danas, Радови Завода за знанствени рад ХАЗУ, Вараждин 2006, бр. 16-17;
32. Хорват, Јосип, Политичка повијест Хрватске, Загреб 1936;
33. Чулиновић, Фердо, „Правнополитичко значење Крфске декларације“, Југословенски одбор у Лондону, Загреб 1966;
34. Шепић, Драгован, Писма и меморандуми Ф. Супила (1914-1917), Београд 1967;
25. Шепић, Драгован, Српска влада и почеци Југословенског одбора, Хисторијски зборник XIII/1960 1-4;
36. Шишић, Фердо, Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1918, Загреб 1920;
37. Шишић, Фердо, Југословенска мисао, Београд 1937;